

О. В. Квас, М. Г. Верьовко, О. С. Іщенко, В. Г. Табачковський, В. Л. Скуратівський

Людина

ЛЮДИНА – істота, яка поєднує в собі два напрями розвитку: біологічний (є представником біологічного виду і характеризується певною тілесною організацією, має високорозвинений мозок, особливості морфології (див. [Морфологія людини](#)), що визначає її належність до виду *homo sapiens*) та соціальний (є носієм свідомості). Тільки в суспільстві відбувається розвиток біологічних можливостей Л., формування її свідомості, самосвідомості та механізмів саморегуляції. Взаємодія біологічних і соціальних передумов забезпечує психологічний результат: усвідомлення причини своїх вчинків, відображення світу в поняттях, планування й прогнозування, фантазії і мрії, розумні дії. Усі аспекти (біологічні, соціальні й психологічні) рівномірно представлені в понятті «людина», жодне з них не є домінантним.

Л. народжується з генетично закладеними потенційними можливостями стати саме Л. Щоб підкреслити біологічно зумовлену належність новонародженої дитини і дорослої Л. до людського роду, вживають поняття «індивід» (від лат. *Individuum* – неподільний) – окремий самостійний організм, біологічна істота, представник людської спільноти. Індивідом є Л. як одинична природна істота, представник виду *homo sapiens*, результат філогенетичного й онтогенетичного розвитку, єдності вродженого і набутого, носій індивідуально своєрідних природних властивостей. Поняття «людина» передбачає сукупність усіх особливостей, притаманних людям, незалежно від того, чи є вони у певної конкретній Л. Індивідом можна вважати новонароджену дитину, дорослу особу, представника племені чи цивілізаційної держави. Л., народившись, застає сформовану систему [соціальних відносин](#). Життя Л. у суспільстві створює такий синтез відносин, який формує її як особистість, схожу на інших людей і водночас відмінну від них, таку, яка по-іншому діє, мріє, думає. Поняття «індивід» означає насамперед біологічні властивості, поняття «особистість» – соціально-психологічні. Особистість – найскладніше психологічне утворення, особлива властивість, що виникає на певному етапі онтогенетичного розвитку Л.; результат соціалізації індивіда, який засвоює досвід традицій, соціальних і культурних орієнтацій. Це соціально зумовлена сукупність психічних властивостей індивіда з притаманними їй психологічною структурою, взаємозв'язками між елементами, що виявляються і розвиваються у діяльності (див. [Дія і діяльність](#)) та поведінці й відповідають конкретній соціальній ситуації життя, певному

віковому етапу її розвитку.

Психологи здебільшого схильні вважати, що особистістю можна назвати кожен Л., хоча при цьому роблять певні акценти. Зокрема, немовля чи підлітка кваліфікують як особистість, яка росте та розвивається, дітей – як носіїв певних задатків майбутньої особистості. Е. Еріксон, А. Маслоу, Г. Оллпорт стверджували, що діти – «незавершені особистості». Щоб стати особистістю, Л. повинна набути мовних, інтелектуальних та соціокультурних навичок. Особистість народжується внаслідок вирішення свого екзистенційного завдання, в результаті оволодіння складністю власного буття. Л. Божович вважала, що особистістю варто називати Л., яка досягає того рівня психічного розвитку, на якому в процесі самопізнання сприймає та переживає себе як єдине ціле, відмінне від інших та виражене в понятті «Я». Такий рівень характеризує наявність у Л. власних переконань і ставлень, моральних вимог та оцінок, що роблять її стійкою й відносно незалежною від впливів соціального оточення. Особистість перебуває у стані безперервного розвитку, самовдосконалення і самореалізації, шукає можливості розкрити свої здібності. Особистістю у специфічному значенні цього слова є Л., яка має власну позицію, яскраво виражене свідоме ставлення до життя, світогляд. С. Рубінштейн вважав, що особистістю є Л., котра певним чином ставиться до навколишнього світу, свідомо встановлює це ставлення так, щоб воно виділялося у всій її істоті. Для характеристики особистості використовують поняття «суб'єкт», що найбільш узагальнено тлумачать як носій станів та властивостей. Особистість як суб'єкт є розпорядником своїх псих. можливостей, намірів, дій, ініціатором діяльності та поведінки. Бути суб'єктом – одна з найважливіших властивостей особистості. Це означає, що вона ініціює і здійснює діяльність, поведінку, пізнання та інші види специфічної активності особистості. У психології широко використовують поняття «суб'єкт діяльності». Б. Ананьєв зазначав, що Л. – суб'єкт основних видів соціальної діяльності – праці, спілкування, пізнання. Однак поняття «суб'єкт» використовують і в ширшому контексті – як творець і розпорядник власного психічного життя, душевних і тілесних властивостей. В. Слободчиков та Є. Ісаєв запропонували концепцію, за якою у своєму духовному розвитку цілісна Л. проходить шлях від особистості до індивідуальності і далі – до універсуму (Боголюдини) – кінцевої мети земної еволюції. Л. вони трактують як суб'єкт, спроможний стати активним творцем власного життя, характерною ознакою якого є фундаментальна здатність до самодетермінації, саморозвитку, самооновлення, самоутворення тощо. Л. рівня розвитку особистості дотримується усіх морал.-етичних норм суспільства, у якому вона живе, орієнтується на загальні цінності, прислухається до думки найближчого оточення, спрямована на колективний шлях розвитку та служіння суспільству. Отже, поняття «особистість» фіксує соціально значимі якості Л., описує залученість особи до системи соціальних зв'язків і відносин. Особистість розглядають як спосіб буття Л. у світі, як представника суспільства, вільну, самостійну, відповідальну особу, що визначила своє місце в житті, культурі.

У психології також розрізняють Л. як суб'єкт життєдіяльності та внутрішнього психічного світу. Л. у 1-му випадку – суб'єкт змін і розвитку своєї діяльності, свого буття, суспільства, природи, культури. Завдяки актив. діям Л. розгортаються об'єктивні процеси. Л. як суб'єкт внутрішнього світу є носієм психологічних структур, що забезпечує її здатність бути суб'єктом власної життєдіяльності. Суб'єктність, на думку В. Слободчикова та Є. Ісаєва, – різноманіття психологічних здібностей і механізмів, що узагальнено представлені в таких психологічних реаліях, як розум, почуття, прагнення, воля, здібності, характер. Особистість – суб'єкт, який визначив свої позиції в просторі культури та часу, це особливий спосіб буття. Стати особистістю раз і назавжди неможливо. У кожний момент існування виникає необхідність самоствердження себе як особистості. Л. – не лише індивід і особистість, а й носій свідомості, суб'єкт діяльності, що породжує матеріальні та духовні цінності. Л. як суб'єкт є носієм психічних явищ. Якщо основною її діяльністю є пізнання, то вона виступає суб'єктом пізнання. Л. постає і як суб'єкт пізнання, і як суб'єкт спілкування, і як суб'єкт діяльності та творчості. Щоб стати суб'єктом діяльності, Л. повинна сформуватися у контексті певної культури, сприйняти її вимоги та норми, засвоїти соціальне і культурне середовища, інакше її суб'єктивність не стане продуктивною, діяльність не буде зрозумілою для суспільства. За В. Ядовим, головними формами діяльності є не лише праця пізнання та спілкування, а й ціннісно-орієнтаційна, творча діяльність, художнє чи естетичне освоєння дійсності. Комбінація видів діяльності в значенні домінування одних та периферійного існування інших видів і створює історичний тип соціального суб'єкта. Історичні епохи породжують та стимулюють практично орієнтовану особистість, ціннісно орієнтовану особистість або гармонійно розвинену особистість, котра поєднує всі види діяльності. Л. як індивід, особистість, суб'єкт можна зарахувати до певних класів, типів, груп, але як індивідуальність вона існує в єдиному варіанті та є неповторним явищем в історії людства.

Індивідуальність Л. – сукупність як індивідуальних, так і особистісних рис, що відрізняють одну Л. від іншої, принципово новий рівень особистості. Зрозуміти Л. як індивідуальність можна лише об'єднавши всі факти і дані про неї в усіх аспектах її буття. Саме на рівні індивідуальності можливі найвищі досягнення особистості. Л. є цілісною системою різних рівнів організації (індивід, особистість, суб'єкт діяльності), тому гармонійні відношення між цими рівнями – основа індивідуальності як системи. Якщо особистість – «вершина» всієї структури люд. властивостей, то індивідуальність – «глибина» особистості та суб'єкта діяльності (за Б. Ананьєвим). Передумовою формування людської індивідуальності є анатом.-фізіологічні задатки – базова індивідуальність Л. – індивід. властивості індивіда утворюють безпосередню феноменальну картину людської поведінки в реальному житті. Неможливо скласти психологічний портрет особистості, ігноруючи її індивідуальні властивості (базову індивідуальність). Усі психічні властивості необхідно вивчати з урахуванням віку та статі Л. За Л. Копець, Л. як індивід розвивається в онтогенезі, як особистість – проходить свій життєвий шлях, у ході якого відбувається соціалізація індивіда

і розвивається суб'єктність Л. Розвиток людської особистості виявляється у кількісних і якісних змінах. Кількісні зміни зумовлюють виникнення якісно нових і зникнення старих псих. властивостей. Кількісні та якісні зміни особливо помітні в утробному періоді розвитку Л., коли її організм за короткий час перетворюється із зародкові клітини в людську істоту. Кількісні та якісні зміни пов'язані з фізіологічним розвитком, але визначаються не ним, а наслідками взаємодії із зовнішнім світом, яка регулюється нервовою системою та її псих. функціями, а в дитинстві здійснюється за допомогою дорослих у спільній діяльності з ними, регулюється словом. Це забезпечує якісні зміни як окремих псих. процесів, так і психіки в цілому. Онтогенез психіки відбувається таким чином, що кожна нова псих. структура виникає на основі попередньої. Більш ранні структури не зникають з появою пізніших, і в індивіда завжди є можливість повернутися до них. Ускладнення псих. структур під час переходів від нижчих до вищих рівнів псих. життя стосується всіх аспектів псих. розвитку – мотиваційного плану психічної діяльності (комплекси потреб, інтересів та ін. спонукань до дій), змістового боку псих. процесів (системи уявлень, знань, понять про об'єктивну дійсність), їхнього операційного плану (системи дій, операцій, навичок), усієї психічної діяльності загалом.

Під час набуття Л. досвіду постають різні види її предмет. діяльності, що спричинює подальший розвиток психіки. Взаємозв'язок психіки і діяльності стає джерелом прогресивних змін. Кожному віковому етапу психічного розвитку властива своя провідна діяльність, у якій, за О. Леонтьєвим, передусім задовольняються актуальні потреби індивіда, формуються мотиваційні, пізнавальні, операційні, емоційні та ін. процеси. Це такі види, як пізнав. діяльність, спілкування, гра, виконання доручень дорослих, навчання, праця, творчість. У процесі психічного розвитку і становлення різних видів діяльності складаються псих. властивості індивіда, що становлять потенційну форму існування процесів і дій, які зберігаються й тоді, коли актуально не функціують. Це розумові, емоційні, вольові, моральні й трудові якості, характерні риси його свідомості й самосвідомості. Формується система психічних властивостей зростаючого людського індивіда – особистість. Вона здатна усвідомлювати навколишнє буття, виділяти себе із середовища, виходити за межі минулого і теперішнього, прогнозувати своє майбутнє, передбачати не тільки близькі, а й віддалені результати своїх дій, усвідомлювати норми суспільної поведінки і керуватися ними. Розвиток свідомості особистості полягає у формуванні світорозуміння, переконань, які забезпечують її моральну стійкість, здатність підпорядковувати нижчі спонукання вищим мотивам діяльності. З розвитком особистості виявляються типологічні й індивідуальні відмінності. Вони полягають у функціональних особливостях нервової системи, темпераменті, потребах, інтересах, характерологічних рисах дітей та підлітків, моральних, вольових, емоційних, розумових якостях, рівні розвитку здібностей тощо. При цьому складається неповторна специфічність особистості – індивідуальність. У психічному розвитку Л. виокремлюють періоди, стадії та фази. Такий

поділ необхідний для раціональної побудови системи навчання й виховання, професійного самовизначення молодого покоління, повнішого використання труд. і творчого потенціалів дорослої людини на кожному віковому етапі. У віковій психології зроблено багато спроб періодизувати психічний розвиток індивіда, проте загальноприйнята система відсутня. Це пов'язано з різним розумінням детермінації вікових ступенів цього процесу і критеріїв їхнього визначення. Г. Костюк, спираючись на аналіз поглядів Л. Виготського, Ж. Піаже, Д. Ельконіна, справжніми критеріями визначення основних періодів психічного розвитку вважав якісні ознаки в їхньому системному зв'язку, що виражає характерні для кожного вікового етапу цілісні утворення. Під час визначення періодів розвитку особистості треба брати до уваги всі аспекти її діяльності в єдності. Досягнення попередньої стадії використовуються в наступній у нових функціональних системах. Л. Виготський вважав, що існують кризові періоди, які чергуються зі стабільними періодами. Вони виконують роль переломних пунктів у розвитку, знаменуючи відмирання старого і народження нового. Проте існує думка, що кризи (див. також [Криза життява](#)), конфлікти у дитячому віці не є обов'язковими, вони зумовлюються індивідуальною своєрідністю дитини та вихованням.

У вітчизняній віковій психології основні періоди психічного розвитку визначають за психол.-педагогічними критеріями (соціальна ситуація, зміст і форми навчання й виховання, провідна діяльність в її співвідношенні з ін. видами діяльності, рівень розвитку особистісних новоутворень, зокрема свідомості й самосвідомості особистості, провідна потреба, динаміка переходу від одного віку до іншого, шляхи подолання негативних моментів цих переходів). В. Моргун і Н. Ткачова запропонували цілісну схему періодизації розвитку Л. упродовж усього її життя. Фаза новонародженості є початковою ланкою періоду раннього дитинства. У цей період створюються передумови становлення особистості. В момент народження спостерігається перша криза, пов'язана з різкою зміною ситуації розвитку, з переходом від біологічного типу розвитку до соціального. Новонароджена дитина має психіку, вона здатна відчувати світло і темряву, звуки, пульс матері, їй притаманні первісні потреби в їжі, теплі, русі, нових враженнях. Вона активна, виконує певні дії на основі вроджених рефлексів. Фаза новонародженості триває, за різними даними, від 1-го до 2-х місяців. Критерієм її завершення є формування зв'язку «дитина-дорослий», коли виникає позитивна емоційна реакція дитини на дорослого (т. зв. комплекс оживлення), і починається становлення потреби у спілкуванні. У цей період виникають умовні рефлекси на окремі подразники, слухова та зорова зосередженість, формується диференційоване ставлення до фізичних предметів (зосередження) і до людини (усмішка). Суперечливість між початковими соціальними і фізичними стосунками в цей період є рушійною силою психічного розвитку. На стадії немовляти провідною є потреба у спілкуванні. Немовля ще не володіє мовою як засобом соціального спілкування, однак у нього розвивається апарат тонкої емоційної чутливості до дорослих, тому за

формою спілкування немовляти є безпосередньо емоційним. Потреба у спілкуванні не є вродженою, вона виникає за виконання двох головних умов – задоволення об'єктивної потреби немовляти у догляді та піклуванні, спілкуванні з дорослим. На цій основі у немовляти в процесі власної діяльності та спілкування з дорослими формується психічне новоутворення, що є передумовою розвитку особистості, свідомості. Це цілісне утворення опосередковує його поведінку у відповідь на дію середовища, централізує психічне життя і суб'єктивно переживається як емоційне самовідчуття. Надалі це новоутворення диференціюється та збагачується. Наприкінці 1-го року життя відбувається перехід від стадії немовляти до власне раннього дитинства. Зовні це виявляється як різке зростання незалежності дитини від дорослого. Дитина починає ходити та виконувати предметні дії. Психічний розвиток дитини у цей час визначає предметна маніпулятивна діяльність, у сфері якої інтенсивно формуються ін. види діяльності – пізнання, спілкування, праця у формі самообслуговування тощо. Форма спілкування у ранньому дитинстві стає ситуативно-діловою, тобто здійснюється в царині предметних дій, формування почуттєвих якостей предметів у процесі їх переміщення, деформації, розділення на частини. Доросла Л. спонукає дитину до спілкування своїми діловими якостями, а не емоційністю контактів, як це було раніше. Період раннього дитинства триває до 3-х р. На стадії від 2-х до 3-х р. у дитини з'являється усвідомлення себе окремою людиною, діячем, вона потребує самостійності. Основна потреба періоду дошкільного дитинства – брати участь у житті й діяльності дорослих. Не маючи можливості задовольнити їх (через недостатність фізичних сил, знань, умінь, навичок), дитина намагається стати дорослою в уяві.

Л. Виготський зазначав, що в цей час дитина реалізує новий тип діяльності – гру. Гра є специфічною формою творчої діяльності, в якій дитина поєднує в собі артиста і автора п'єси, декоратора і техніка. Вона стає одним із видів дитячої творчості і провід. діяльністю, в якій дитина активно засвоює багатства світу, норми суспільного життя, пізнає основні функції людей (на відміну від раннього дитинства, коли пізнаються властивості й функції предметів), орієнтується у значенні головних видів суспільної діяльності. Водночас відбувається і первинне самопізнання, усвідомлення власного внутрішнього світу, здійснюються перші спроби свідомого саморегулювання. Гра створює т. зв. зону найближчого розвитку, на основі якої формується готовність дитини до навч. діяльності. На думку деяких психологів, у дошкільному дитинстві особистість народжується вперше. Цей момент О. Леонтьєв пов'язував насамперед із формуванням такого важливого психічного новоутворення, як механізм підрядності мотивів, коли суспільні мотиви вперше підпорядковують собі індивідуальні мотиви поведінки дитини. З цього часу починається складний процес становлення мотиваційної сфери дитини, її опосередкування свідомістю, який триває протягом життєвого шляху. Головною потребою періоду молодшого шкільного дитинства є набуття певного суспільного становища, реалізація суспільно значимої діяльності – навчання у школі.

Навчальна діяльність як провідна опосередковує всю систему взаємин дитини з дорослими. Це стосується і стосунків у сім'ї, що раніше були визначальними. Неможливість реалізувати провідні тенденції цього віку може породжувати кризи. Для їх попередження доцільно звертати увагу на формування готовності дитини до школи. Центральним моментом у цьому процесі є усвідомлення свого нового місця в системі суспільних взаємин. Дорослі повинні сприяти таким психічним новоутворенням у дитини, як усвідомлення себе суб'єктом пізнання через прийняття ролі учня, усвідомлення авторитету вчителя (як раніше авторитету батьків у сім'ї та вихователя в дитсадку), готовності виконувати шкільні вимоги. У підлітковому віці відбувається якісна перебудова особистості, змінюються стосунки з дорослими. Для перехідного періоду характерна невідповідність між новими потребами і застарілим («згори донизу») ставленням до неї оточення. У цей час виникає криза, що виявляється в різкому протиставленні себе дорослим, внутрішній дисгармонії, потягу до самостійності. У підлітковому віці провідною потребою стає вибіркове спілкування з однолітками. Спілкування знову стає провідною діяльністю, замінюючи навчання. Основним психічним новоутворенням підліткового віку є почуття дорослості. Підліток протиставляє себе дорослим, виявляючи при цьому «максималізм самостійності». Це призводить до відмежування від навколишнього світу, усвідомлення себе, відкриття власного «Я» і як наслідок – до зацікавленості своїм внутрішнім життям та внутрішнім світом ін. людей. Інтенсивно формується власна особистість. Підліток здійснює цілеспрямоване самовдосконалення на основі обраного ідеалу, який може бути завищеним, що надає значного поштовху в самоорганізації особистості. У перехідному віці відбувається перетворення особистості підлітка на зрілу особистість. Соціальну ситуацію психічного розвитку старшого підлітка визначає його потреба зайняти своє місце в дорослому світі, обрати напрям професійного становлення, підготуватися до професійної діяльності. Провідною діяльністю у цьому віці є навчання, що забезпечує підготовку до майбутнього дорослого життя, засвоєння основ наук, які є базовими для майбутньої професійної діяльності. Старший підліток формує майбутнє у вигляді більш або менш конкретних життєвих планів. Основними напрямками пошуків стають професійне і моральне самовизначення. Підліток ставить перед собою проблеми сенсу життя, безсмертя, формування світогляду тощо. Перехід до юності характеризується суттєвою перебудовою особистості, пов'язаною зі змінами в житті (закінчення школи, вступ до ВНЗу, початок труд. діяльності тощо). Випускник школи має самостійно приймати і реалізувати рішення, розробляти життєві перспективи, будувати власне життя. Він здійснює перехід від пізнання світу до його перетворення, від автономного існування в сім'ї до самостійного творення себе і власної долі, до самоствердження власного «Я» у творчій професійній діяльності.

Юність – завершення перехід. стану від дитинства до дорослості. Це остання стадія підготовки до дорослості, до практичної професійної діяльності. Соціальну ситуацію розвитку можна визначити як поріг дорослого життя Л. Юність поділяють на 2 підперіоди. У

перший відбувається переважно особистісне самовизначення, коли встановлюються дружні стосунки з оточенням. У 2-й підперіод провід. діяльністю стає конкретне професійне самовизначення – вибір спеціальності, професійна підготовка у навчальному закладі, вибір місця роботи і трудова діяльність. Молодість – початковий період зрілості Л. (24–30 р.). Етап молодості психологічно характеризують як час пошуків себе, вироблення індивідуальності, усвідомлення себе як дорослої Л. з відповідними правами й обов'язками, формування конкретнішого уявлення про майбутнє життя, одруження тощо. Перед особистістю постає завдання спеціалізації в обраній професії, набуття майстерності, можлива і свідома зміна професії, якщо поперед. вибір не виправдав себе. На стадії переходу до розквіту (бл. 30-ти р.), на думку деяких психологів, відбувається велика криза в житті Л., коли її уявлення про життя розходяться з дійсністю, життя перестає здаватися легким і зрозумілим, іноді руйнуються основи способу життя, перебудовується вся особистість. Це наслідок окремих помилок у попередній період, недостатнього розуміння складних процесів життя, неглибокого аналізу минулого та самоаналізу власної особистості. Розквіт Л. (середина життя, т. зв. золотий вік, 31–40 р.) – період найвищої працездатності й віддачі. Особистість набуває багатого життєвого досвіду, стає повноцінним спеціалістом, сім'янином, досягає вершин творчості. У період зрілості (40–55 р.) Л. набуває професійної майстерності, певного становища в суспільстві. Потреба передати досвід реалізується в учнях, послідовниках, у колектив. творчості, що набуває статусу провід. діяльності. У цей період знову постає питання сенсу життя, але у специфічній формі підбиття підсумків прожитого. Наприкінці періоду зрілості можлива криза, пов'язана зі змінами соціальної ситуації та віковою перебудовою організму. Період старості починається із 55-ти р. Його поділяють на літній вік (55–75 р.), старечий вік (75–90 р.) та довголіття (понад 90 р.). Провідна потреба літнього віку полягає в переданні молодому поколінню набутого досвіду. Вона реалізується у спілкуванні з ін. людьми. У похилому віці виявляються також потреби в колективі, у повазі до себе, у самоствердженні. Старіння Л. – не стільки розпад, згасання усіх рівнів життєдіяльності, скільки залучення багатьох пристосувальних систем особистості до цієї вікової ситуації.

Л. пов'язана з навколишнім світом системою різноманітних відносин. У цій системі Л. визначають як природний індивід з властивою йому програмою розвитку, певним діапазоном мінливості, як суб'єкт і об'єкт історичного розвитку – особистість, як носій творчих продуктивних сил і суспільної продуктивної діяльності – суб'єкт праці, пізнання та спілкування, як унікальна реальність єдності всіх максимально розвинутих властивостей – індивідуальність. Розрізнення індивідуальних, особистісних, суб'єктивних властивостей є відносним, оскільки Л. – істота цілісна.

Проблема Л. завжди була актуальною в українській філософії, психології, соціології. Сформовано низку концепцій, в яких реалізовано прагнення осягнути зміст її буття. Українські науковці, зокрема Г. Балл, [Г. Костюк](#), [П. Копнін](#), [В. Кремень](#), В. Роменець, В.

Скотний, Т. Титаренко, Н. Чепелева, намагалися відтворити еволюцію філос.-антропологічної думки. Усі вони сходяться на тому, що в кожному історичному епоху філософське осягнення Л. не залишалося незмінним.

О. В. Квас

Існують 3 основні світоглядні напрями в розумінні Л.: науковий, релігійний і філософський. Наука характеризує Л. як вершину еволюції живих істот (*homo sapiens*), називає її соціобіологічним видом. З погляду науки, природа Л. своєрідна: вона є цілісною істотою, підкорюється природним закономірностям; характерні особливості тілесної організації зумовлюють її інстинкти, потяги, пристрасті. Водночас Л. властиві моральність і свідомість, вона здатна розрізняти вияви [добра і зла](#), прекрасного й потворного, що й визначає скерованість вільного вибору її дій. Л. може пізнавати себе, ін. людей, навколишню дійсність. Свідомість – одна з визначал. категорій, що відрізняє Л. від інших живих істот. Сутність свідомості – в можливості відображення дійсності, пізнання світу й себе. Свідомість Л. пов'язана з її психікою, абстрактним мисленням, проте виражається [МОВОЮ](#). Мова є способом існування свідомості. Поняття «людина» охоплює як рід (сукупність людей на планеті Земля в історичній послідовності – людство), так і її окремого представника (індивіда, особи). Кожна окрема Л. характеризується унікальним поєднанням природних, соціальних і духовних складових – тілесної організації, її соціальних ролей у різних формах спілкування та спрямованості до певних духовних цінностей та ідеалів, принципів поведінки, світогляд., моральних, політичних тощо переконань. Проте властивості окремої Л. не зводяться лише до цих особливостей. Особа тим значніша для оточення, чим більше в її індивідуальності презентовано спільних, загальнолюдських характеристик.

У релігійному світогляді, зокрема в християнстві, Л. представлено деякою недосконалою подобою Бога, гріховною істотою з волею вибору, яка усвідомлює й переживає свою недосконалість, здатна пробачати недоліки й гріхи інших людей, прагне до власного пошуку спасіння себе, єднання з Богом. Характерним для релігійного світогляду є сприйняття світу, який поділено на природний (матеріальний) і надприродний (духовний); відповідно Л. розглядається так само дуально – як матеріальна (тілесна) й духовна (з душею) істота. Власне, релігію часто кваліфікують як відповідь на внутрішню потребу Л. до віднайдення її ціннісних орієнтирів, змістовності життя. У ній же сховане знання про таємниці людського народження, життя та смерті. Л. вірить, що її життя служить вищій, божественній меті.

Філософський тип світогляду звертає увагу на недосконалість Л. як біологічної істоти: вона фізично значно слабша порівняно з багатьма тваринами, проте це не завадило їй стати сильнішою інтелектуально за них; у неї немає природжених інстинктів, які забезпечують

виживання, однак Л. володіє здатністю гнучкої адаптації до найнесприятливіших для існування умов; вона не народжується завершеною людською істотою, а змушена ставати нею в процесі культурного розвитку. Філософія трактує Л. як духовну, високорозвинену, діяльну істоту. Їй притаманні релігійна віра, ціннісні орієнтації, пам'ять про минуле й надія на майбутнє, почуття гумору, переживання своєї смертності. Завдяки розуму Л. здатна контролювати свої інстинкти та потяги. Створюючи науку й техніку, Л. не лише досягає закони дійсності, а й змінює дійсність. Різноманітність, різнорідність, суперечливість всього того, що характеризує Л., стимулює й одночасно ускладнює усвідомлення її цілісної визначеності.

Основна духовна проблема Л. – сенс її існування. Саме поняття сенсу життя відображає суттєві характеристики людського буття, зокрема пов'язане з такими явищами, як любов, віра, надія, свобода, краса, праця, свідомість, смерть тощо. Філософія є тією галуззю знань, де питання сенсу життя Л. – одне з ключових. Розуміння сенсу життя Л., яке представлене різними філософськими напрямками, можна узагальнено продемонструвати на прикладі відомого давньогрецького афоризму – «пізнай самого себе» (авторство достеменно не встановлено), зміст якого, з одного боку, полягає в тому, що усвідомити себе і своє призначення – необхідна справа для кожної Л., з іншого – дає своєрідне розуміння сенсу життя Л.: сенс у тому, щоб його віднайти, вигадати для себе. Щастя є тією категорією, що найчастіше асоційована з сенсом життя Л. Причому кожен мислитель має своє розуміння щастя. Приміром, Г. Сковорода людське щастя визначав у «сродності» Л. зі світом, природою, рідним краєм та власною працею. Загалом Л. і її внутрішній світ, духовність є пріоритетами української філософської думки. Проблеми взаємин Л. з природою знайшли відображення у творчості [В. Вернадського](#): вчений вважав, що з виникненням людського надрозуму розпочнеться якісно новий етап еволюції всесвіту – Л. своєю діяльністю поступово перетворить [біосферу](#) в [ноосферу](#) (сферу розуму).

Фундаментальним завжди було й нині лишається питання походження Л., представлене різними напрямками його інтерпретації. Так, найдавнішими уявленнями про походження Л. є містичні (міфолого-езотеричні), за якими Л. витворилася з одухотворених безтілесних, ще не розумних передлюдських істот. Ці істоти, переходячи з одного плану буття в інший, поступово набувають матеріальної тілесності, інтелектуальної й духовної організації. Релігійне уявлення – креаціоністичне: людину створив Бог. Наукове (натуралістичне) уявлення визначає Л. у генетичному зв'язкові з царством тварин, зараховує їх до класу плацентарних ссавців, підтипу хребетних, ряду приматів, родини гомінід.

Сучасна Л. сформувалася в ході довгого і складного історично-еволюційного прогресу, походить від найбільш споріднених з нею мавп. Згідно з поширеним поглядом, лінія Л. відокремилася від загального з мавпами стовбура не раніше 10 і не пізніше 6 млн років тому. Перша Л. з'явилася бл. 2 млн років тому; за даними археології, найдавніші скелети

сучасної Л. (*homo sapiens*) мають вік бл. 200 тис. років. Найдавніші сліди трудової діяльності Л. датують 2,5–2,8 млн років (знаряддя з Ефіопії). На території Європи найдавнішими артефактами донедавна вважалися палеолітичні кам'яні знаряддя, знайдені в Іспанії (стоянка «Sima del Elefante», 1,1–1,2 млн років), однак у 2024 науковцям вдалося уточнити, що вік кам'яних знарядь праці, знайдених на території України ще у 1980-х, становить 1,4 млн років; це відкриття істотно посилює теорію, згідно з якою людина прямоходяча (*Homo erectus*) заселяла Європу зі Сходу на Захід через Карпати.

Л. як біологічний вид складається з декількох рас і численних популяцій, представники яких дають при змішуванні плодюче потомство та виявляють значну фенотипну мінливість. В іншій науковій парадигмі Л. як вид складається з народів (або етносів), соціальних і культурних груп. За даними ООН, популяція людей на планеті Земля станом на 2024 складає понад 8,2 млрд осіб. Водночас наука не дає відповіді на питання, чому певний вид приматів еволюціонував у Л., чому це не сталося в ході еволюції інших приматів. Натуралістичну доповнює психологічно-соціальна теорія походження Л. – трудова, відповідно до якої праця, свідомість і мова з'явилися одночасно й стали визначальними чинниками виникнення людини. Нині Л. вивчає велика кількість різних наук, які узагальнено поділяють на біологічні (розглядають Л. як біологічну істоту) й гуманітарні (як суспільну, культурну, духовну істоту). Такий поділ наукових галузей починається з епохи Відродження. Саме відтоді походить назва [«гуманітарні науки»](#) (від лат. кореня «human», що означає «людина»). Особливістю такого поділу наук є те, що кожна з її галузей розглядає Л. зі свого погляду, в межах власної термінології й картини світу. Водночас існують й спроби інтегрального визначення Л. у вигляді концептуального її аналізу й представлення концептом «людина» (когнітивні науки). Окрім науки, концептуально «людину» тлумачать у різних видах мистецтв, передусім у літературі, скульптурі, живописі. Загалом [антропоцентризм](#), тобто розгляд феномену Л. центру і мети всього, що відбувається у світі, у 20–21 ст. став об'єднавчим принципом, яким послуговуються наука, мистецтво й культура. У системі духовно-моральних цінностей утвердилося явище [гуманізму](#) – сукупність ідей і поглядів на Л. як на найбільшу соціальну цінність, а також умов для її повноцінного життя і фізичного та духовного розвитку. Історично ідея гуманізму пов'язана із закріпленням норм людяності в суспільстві, у звільненні Л. від рабського, феодального способу життя й мислення. Нині поняття гуманізму поширюється на міжнаціональні, міжрасові та міждержавні взаємини людей.

М. Г. Верьовко, О. С. Іщенко

Л. – природно-соціальна істота, якісно особливий ступінь розвитку живих організмів на Землі. Вона здатна до свідомої саморегуляції, завдяки чому постає як суб'єкт суспільно-історичної діяльності й культури. Л. досліджують у соціології, етнології, психології,

фізіології, педагогіці, медицині тощо. Використовуючи розмаїті дані цих наук, філософія вивчає Л. насамперед із погляду її місця у світі та ставлення до нього. У давніх китайській, індій., грец. філософіях Л. усвідомлювали як частинку Космосу, певного єдиного надчасового світопорядку, як мікрокосм («світ у малому») – відображення й символ [Всесвіту, макрокосму](#), який уявляли як живий одухотворений організм. Уважають, що у мікрокосмі перетинаються всі сутнісні генерації буття – фізичне, хімічне, живе, духовне. Із розвитком цих уявлень дедалі більше розуміли, що Л. здатна відособлюватися у структурі буття, прагнучи стати його деміургом, трансцендентувати за межі свого тут-і-тепер-так-буття, а відтак – мікрокосм, на відміну від макрокосму, є проблематизованим. У людинознавчих питаннях І. Канта («Що я можу знати? Що я маю робити? На що я можу сподіватися?») відтворено багатомірність сутнісної проблематизації Л. як універсальної істоти. Виникли фундаментальні «екзистенційні дихотомії» (німецько-американський психолог і філософ Е. Фромм) людського. Справді, наявність розуму спонукає Л. до розвитку, створення власного світу, де вона почувалася б як «у себе вдома». Проте кожний досягнутий нею щабель розвитку залишає її незадоволеною, провокуючи на нові пошуки й рішення. Основна дихотомія Л. – між життям і смертю; від неї походить інша: хоча кожна Л. є носієм усіх родових потенцій. здатностей, швидкоплинність її життя не дозволяє реалізувати всі можливості навіть за найсприятливіших умов. Життя Л., починаючись та обриваючись у момент, випадковий для загального еволюційного процесу всього роду Л., входить у трагічну суперечність з індивідуальними зазіханнями на реалізацію усіх його можливостей. Амбівалентність способу буття Л. стала істотною перешкодою будь-яким спробам субстанціалізувати певну властивість Л. (на зразок «zoo politicos», «homo sapiens», «homo faber»). Сучасна філософія намагається уникати такої субстанціалізації. Зіставлення різних виявів людського світовідношення дозволяє зрозуміти, що фантазія та гра, які уможливають хоча б короткотривале вивільнення від фактичності, невблаганної повинності «так-буття», є для Л. «рятівними» здатностями, не менш важливими й споконвічними, ніж праця, панування, любов і смерть. Постає питання, чи повинна філософія претендувати на створення остаточ. «картини Л.», котра б зводилася до загальних формулювань – на зразок «духов. сутності», «діючої сутності». Нім. філософ О.-Ф. Больнов, спираючись на нім. філософа Х. Плеснера, запропонував «принцип відкритого питання», максимальна завбачливість для «нових неочікуваних і незавбачливих відповідей». Деякі риси Л. пов'язані цілком довільно, інші цілеспрямовано: ми не можемо знати, чи йдеться про певні сумірні риси, чи ж про такі, що перебувають у стані безнастанної суперечності. Це підтверджує принципова світоглядно-антропологічна теза німецького філософа Г. Гегеля та російського письменника і мислителя Ф. Достоєвського: поки Л. живе, вона ще не сказала свого остан. слова; тому її не можна визначити остаточно.

В. Г. Табачковський

Уявлення про Л. як явище рухоме, динамічне, залежить від рівня розвитку її власних уявлень про себе, свою буттєву сутність, місце у Всесвіті, світовому часі та просторі. В епохи просвітництва, романтизму та позитивізму європейська думка повільно, але неухильно прийшла до розуміння культури як постійного намагання вже «першолюдини» витворити світоглядну версію свого походження – тим самим виокремити себе з тваринного світу, відмежуватися від суто біологічного існування. Первісний світогляд – безкінченне творення таких версій засобами т. зв. міфологічного (міфопоетичного) мислення, у якому навколишній світ пояснено за допомогою конкретно-чуттєвих образів реальної, матеріальної дійсності, її предметів, речей, ситуацій. Ці образи міфологічного мислення трактовано як фундаментальні, основоположні, базові правила та програми відносно життєвих процесів. Отже, первісна Л. сприймала навколишній світ через призму конкретно-чуттєвих образів, розуміючи їх як головну причинність усієї подієвості у тому світі. При цьому значення давніх містифікованих «культурологій» для нашої сучасності полягає у тому, що нині наука відзначає очевидну типол. спорідненість рішуче усіх міфологій, створених первіс. людьми.

Це переконливо засвідчує величезна кількість дослідж., тим самим доводячи внутр. родову неподіл. єдність людства, що є особливою складовою біосфери, відповідальною за її долю. Відкрита і традиц., і авангардист. (зокрема структураліст. школою К. Леві-Стросса) антропологією, ця спорідненість розумових і поведінкових моделей, труд. та інтелектуал. операцій усього людства і за його геогр. горизонталлю, і за часово-істор. вертикаллю може допомогти ниніш. цивілізації подолати чи усунути актуал. криз. негаразди, злободенні расові, етнічні, релігійно-конфесійні, станово-класові, політичні та ін. конфлікти, учасники яких, на жаль, забувають про спіл. буттєве коріння людства, попри його нинішнє розмаїття. Філософія культури підтримує поступові гуманіст. стратегії цивілізації. Так, міждисциплінарне знання, витворене на перетині антропології, лінгвістики, психології та ін. наук, нарешті виробило своєрід. спіл. фонол. інвентар люд. мовлення, вочевидь, спільну у кожного люд. мовного жесту першоструктуру. У тому ж міждисциплінар. інтелектуал. режимі виявлені також фундам. першохарактеристики образотвор. діяльності Л. – від перших її сплесків аж до новіт. авангарду (напр., обов'язкове зміщення зображал. знаків-ікон у напрямі умов. знаків-символів, відкрите вченими естон.-рос. семіотич. школи).

Наукою 20 ст. відповідно створено галерею «інтелектуальних портретів» людської життєдіяльності всіх її напрямів, епох, періодів, засобів, унаслідок чого як минуле, так і сучасне людської культури постали в новому, справді переконливому пізнавальному світлі: явища, які раніше не досліджували, набули вкрай важливих змістів для автентичного розуміння феномену Л. Так, витончена інтелектуальна техніка сучасності, що поєднує методи й досягнення семіотики, структуралізму, феноменології, теорії систем і деяких ін. авангард. наук. напрямів, що лише недавно нарешті інституалізувалися, характер. чином спрямовує свої пошуки у товщу й архаїки, водночас сучасності. «Л. вчора» і «Л. сьогодні» –

діалектично поєднані напрями цих сучасних шукань: Л. минулого – очевидне похідне від усіх тодіш. колективностей (від т. зв. первіс. комунізму до подальших, уже суворо ієрархіч. спільнот на зразок європ. середньовіччя); Л. Нового часу перебуває при стратегемі безнастан. наростання свого «персоналізму», насамперед у його неогоїст., але нерідко агресивно-індивідуаліст. проявах. Відповідні спостереження допомагають сучас. цивілізації у різних сусп. сферах гальмувати агресивність, віднаходити рівновагу між різними протилежностями у царині люд. свободи. Те, що наведені «портрети» Л. служать на її користь, засвідчує промовистий факт, що особливо виразні та переконливі з них з'явилися фактично у «підпіллі» – у розпалі радянського тоталітаризму (праці М. Бахтіна, Я. Голосовкера, В. Іванова, О. Лосева, Ю. Лотмана та ін.). Здавалося б, що схожі дослідження за недавніх українських умов не мали жодних шансів не тільки на друковану появу, а й навіть на їхнє потаємне творення. Проте в українській духовній спадщині від харківських романтиків до вітчизняної народознавчої класики кін. 18 – поч. 20 ст. постає латентна (прихована) концепція Л., яка своїми засобами переконливо створила питому філософію існування тутешнього етносу. Зі смертю І. Франка, після катастрофи генерації К. Копержинського і К. Грушевської активна робота у цій галузі ніби припинилася, але наприкінці 20 ст. з'явилися культурологічні дослідження родини Олександра, Андрія та Платона Білецьких, І. Дзюби, С. Кримського, В. Лісового, М. Петровського, М. Поповича, Є. Сверстюка та ін. авторів, які гідно продовжили попередню традицію вітчизняного людинознавства.

В. Л. Скуратівський

Рекомендована література

1. Основи психології: Підруч. 4-е вид. К., 1999;
2. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. С.-Петербург, 2000;
3. Трофімов Ю. Л., Рибалка В. В., Гончарук П. А. та ін. Психологія: Підруч. К., 2003;
4. Копець Л. В. Психологія особистості: Навч. посіб. 2-е вид. К., 2008.
5. Проблема человека в западной философии. Москва, 1988;
6. Быстрицкий Е. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие. К., 1991;
7. Арндт Г. Становище людини / Пер. з англ. Л., 1999;
8. Шинкарук В. Філософська антропологія: екзистенціальні проблеми. К., 2000;
9. Бахолдина В. Происхождение человека: находки, термины, гипотезы. Москва, 2004;
10. E. Carbonell et al. The first hominin of Europe // Nature. 2008. Vol. 452;
11. R. Garba, V. Usyk, L. Ylä-Mella, et al. East-to-west human dispersal into Europe 1.4 million years ago // Nature. 2024. Vol. 627;
12. M. Duval et al. Re-examining the earliest evidence of human presence in western Europe: New dating results from Pirro Nord (Italy) // Quaternary Geochronology. 2024. Vol. 82.

Бібліографічний опис:

Людина / О. В. Квас, М. Г. Верьовко, О. С. Іщенко, В. Г. Табачковський, В. Л. Скуратівський // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-59900>. – Останнє поновлення : 15 берез. 2024.

2001-2024 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).